

Башманівська Л. А. Семантико-культурологічний зміст концептів «родина», «рідня», «рід» у контексті родинного виховання (за повістю Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять») / Л. А. Башманівська // Михайло Стельмах у новітніх парадигмах наукового знання: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 105-річчю від дня народж. письменника. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. – С. 164-168.

УДК 811.161.2:81'271

Любов Башманівська
(м. Житомир)

СЕМАНТИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ КОНЦЕПТІВ «РОДИНА», «РІДНЯ», «РІД» У КОНТЕКСТІ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ (ЗА ПОВІСТЮ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА «ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ»)

Анотація. У статті з'ясовано семантико-культурологічні співвідношення понять «родина», «рідня», «рід», доведено можливість використання творів літератури, зокрема повісті «Гуси-лебеді летять» М. Стельмаха, для усвідомлення учнями базових концептів родинного виховання, формування системи родинних цінностей.

Ключові слова: концепт, українська ментальність, рід, рідня, родина, родинне виховання.

Постановка проблеми. У сучасному освітньому просторі не втрачає актуальності дослідження ключових культурних категорій, що становлять основу мовної свідомості кожного народу, – концептів «родина», «рідня», «рід». Вони є ціннісно-смысловим простором для кожної людини, де формуються основні життєві орієнтири, світогляд. Концепт як вияв української ментальності має національно-специфічні риси, що співвідносяться зі світоглядом, культурою, звичаями, історією народу. Це своєрідні транслятори цінностей між поколіннями, у яких закладено основи родинного виховання. Тому дослідження семантико-культурологічного змісту базових концептів «родина», «рідня», «рід» у контексті родинного виховання є на сьогодні надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми означених концептів присвятили свої дослідження О. Дерев'янку, Ю. Макарець, Л. Мельник, А. Рижкіна, О. Сліпчук та ін. Родинному вихованню як засобу формування національної свідомості, духовного становлення особистості присвячено праці Г. Бійчук, Н. Волошиної, Л. Драчук, Л. Йовенко, Г. Клочака, Р. Мовчан, Є. Пасічника, Ж. Свірської, М. Стельмаховича, Б. Степанишина, І. Терешко, Т. Яценко та ін. Учені наголошували на важливості збереження національних традицій родинного виховання, усвідомленні учнями базових концептів «родина», «сім'я», «рідня», «рід», «рідний дім» з метою засвоєння позитивного досвіду старших поколінь, традиційних норм співжиття в родині, взаємин між її членами. Особливого значення дослідники надавали вивченню художніх творів, спрямованих на виховання любові й пошани до батьків, відповідальності за честь родини, збереження її традицій, норм родинної моралі.

Тему цільності української родини порушували у своїй творчості багато митців, зокрема відомий український письменник М. Стельмах. Серед його творів, що допоможуть учням усвідомити важливу роль сім'ї в житті кожної людини, її виховних традицій і цінностей, у школі вивчається повість «Гуси-лебеді летять». Це можливість засобами художнього слова виховати високоморальну особистість, яка б розуміла значення роду, родини у своєму житті. Концепти «родина», «рідня», «рід» містять національно-культурні характеристики й актуальні для кожної людини.

Мета статті – розкрити специфіку концептів «родина», «рідня», «рід», визначити їх семантико-культурологічний зміст, показати можливості використання творів літератури,

зокрема М. Стельмаха, для усвідомлення учнями базових концептів родинного виховання, формування системи родинних цінностей.

Виклад основного матеріалу. Для аналізу експлікованої специфіки концептів необхідно звернутися до трактування цих понять у словниках і наукових студіях учених.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» поняття «рід» трактується як: «1. Форма спільності людей за первіснообщинного ладу, господарське й соціальне об'єднання кровних родичів. 2. Ряд поколінь, що походять від одного предка // *збір.* Усі родичі, рідні; родина, рідня» [1, с. 1225]. У словнику наведені й інші значення цієї лексеми, однак глибинний зміст аналізованого концепту пов'язаний з первинним його значенням, що репрезентує цей концепт як форму суспільної організації людей, яка виникла на основі кровної спорідненості. У М. Стельмаха зустрічаємо: «*І наоралися, і насіялися, і накопилися його всі біляві сини й онуки, аж поки не взялися їх косити війни... і залишилось тепер з усього нашого великого роду тільки троє чоловіків...*» [5, с. 495].

Концепт «рідня» трактується як «чийсь родичі близькі або далекі» [1, с. 1225]. М. Стельмах часто його вживає у творі. Наприклад: «*Ярмаркування почалося із зустрічей і чоломкання з ріднею, свояцтвом та знайомими*»; «*Тоді посадив мене дідусь коло себе на ремінну подушку з пружинами, і ми почали навідуватись до близької й далекої рідні*»; «*А в ньому далека рідня чи свояцтво проживає, а в них і хліб смачніший, і вишні не такі оскомисті, і люди уважніші до тебе, і очі їхні так добре зоріють, і всі тебе ріднею величають...*» [5, с. 480–495].

Поняття «родина» визначено в словнику як «група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я» [1, с. 1230]. Як вважає Л. Мельник, «українська нація, мабуть, єдина, яка має таке поняття, як родина. Тобто не просто сім'я – батько, мати й діти (як у росіян, німців чи англійців), а в значно ширшому розумінні: родичі по батькові, по матері, племінники, внуки» [3, с. 72]. Це те природне середовище, у якому живе й розвивається дитина, яке впливає на її фізичний, емоційний та розумовий розвиток, де дитина знайомиться із соціальними нормами, де формуються її ціннісні орієнтації. Цьому сприяють родинні стосунки, стиль родинного життя, зміст тієї діяльності, якою займалися цілі покоління членів родини. М. Стельмах пише, що «*сім'я не вважається сім'єю, коли в ній немає шестеро дітей... тут у родинах водиться не тільки по шестеро, а й по шістнадцятеро дітей...*» [5, с. 493]. Саме в родині передається з покоління в покоління культура народу, народжуються й виховуються діти, а це означає, що продовжується людський рід. Означені концепти є темою багатьох приказок, прислів'їв, художніх творів, що дає широкі можливості для використання їх на уроках української літератури. Наприклад, «Без сім'ї і свого роду – немає нації, народу»; «У нашого роду нема переводу»; «Є рід – буде й обід»; «Дерево тримається корінням, а людина сім'єю» тощо. У них увіковічені цінні поради й настанови щодо створення родинного вогнища, поваги до батьків і рідних, відображено життєвий досвід.

Досить ґрунтовне дослідження змісту концептів «рід», «родина», «сім'я» в українській мовній картині світу пропонують Ю. Макарець та О. Сліпчук. Означені концепти дослідники трактують як ключові для української культури, оскільки вони виражають узагальнене знання й культурний досвід, що проймає все буття українського народу й людства загалом [2]. На важливості родини наголошує відомий учений М. Стельмахович. Дослідник вважає, що «серед усіх геніальних винаходів людства одне з провідних місць посідає сім'я, родина. Саме вона є тим могутнім соціальним феноменом, який найтісніше об'єднує людей у родинне гніздо на основі шлюбних і кровних взаємозв'язків..., сім'я, рід, родина, народ – безсмертні» [6, с. 3].

Отже, важливими чинниками, що впливають на формування особистості й визначають особливості її майбутнього життя, є родинне виховання, стосунки в сім'ї, ставлення батьків до дітей і навпаки. Автобіографічна повість М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять» є яскравим прикладом, що допомагає школярам усвідомити важливу роль родини в їхньому житті, виховує любов і пошану до батьків. Акцентуємо увагу учнів на тому, що в українських родинах символом життя, любові й мудрості була мати, яка традиційно займалася вихованням дитини. У творі спостерігаємо, як мати Михайлика створила добру та світлу атмосферу в домі й пробудила

в ньому любов до природи, до рідної землі, співчуття до ближнього. Її вчинки й ніжне ставлення до дитини виховувало щирість, гостинність, сердечність. Пропонуємо учням зачитати й прокоментувати рядки, де письменник зі щирою вдячністю згадує про матір. *«Вона перша у світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'янкий любисток, м'яту, маковий цвіт... Від неї першої я почув про калиновий міст, до якого й досі тягнуся думкою і серцем...»* [5, с. 466]. Учні віднайдуть рядки, де письменник з великою любов'ю називає матір Ярославною, відзначає її людяність, скромність і мудрість. *«Не знаю, як би склалася моя доля, коли б біля неї не стояла, мов благання, моя зажурена мати. Я й досі чую на своєму чолі, біля свого серця спокій і тепло її позазілюваних, потрісканих рук. Може, тому його й було так багато, що воно трималося не на поверхні, а в глибоких шпаринах материнських рук...»* [5, с. 505].

Звертаємо увагу школярів на те, що в родині Михайлика виховували доброзичливе ставлення до людей, адже традиційно в українських сім'ях найбільшими родинними цінностями були доброта, людяність і милосердя. Пропонуємо відповісти на запитання, які риси характеру мати виховувала в Михайликові. Зачитуємо епізод, коли він віддав гарбузове насіння бідному хлопчику, обговорюємо, як мати поставилася до цього вчинку, чому вона його підтримала, про виховання яких родинних цінностей це свідчить.

Особливу увагу учнів звертаємо на стосунки дідуся й бабусі, які є зразком подружнього життя в родині. З любов'ю в серці письменник пише: *«Гай-гай, уже й життя минуло їхнє, та й досі мої старі жили, наче молодята: не тільки на людях, а й поміж собою вони увесь вік були делікатні, уважні, привітні»* [5, с. 549]. *«Я ніколи не бачив дружніших людей, як мої діди... З незвичайної делікатності дідуся дивувались і потроху підсміювались наші вуличани. Де ж це видано так жалувати в селянстві жінку, як жалував він? Коли дідусь пізно повертався з роботи чи заробітку, то шкодував будити свою дружину, а сідав на призьбі коло її вікна й отут, припадаючи росю, засинав до ранку. За це не раз його сварила бабуня. Дід обіцяв, що більше цього не буде, і знову робив по-своєму»* [5, с. 494]. Від цих двох рідних людей Михайлик перейняв усе найкраще та найсвітліше у своєму житті – мудрість, красу родинних взаємин. Пропонуємо учням знайти й прокоментувати ці рядки, зробити висновок про те, які були стосунки між членами родини, які вони мають бути в сучасних сім'ях.

Дід Дем'ян мав великий духовний вплив на хлопчика. Знаходимо й зачитуємо епізод, який розповідає про ставлення діда до внука, його хвилювання за нього, що свідчить про глибокі родинні почуття: *«Я виглядав, виглядав тебе, а далі й журитися почав»*; змайстрував хлопчику вітряка, *«бо в мене такими онуками поле не засіяне»* [5, с. 474]. Учні обговорюють, як це характеризує діда; пропонуємо порівняти його подарунок з тими, які зараз роблять дітям; дізнаємося, чи мають вони іграшки, які нагадують їм про якусь важливу подію, чи бережуть їх. Дідусь привчав Михайлика до праці, брав із собою, виховував справжнього чоловіка. Головний герой згадує: *«Я не дуже кривлюсь, коли треба щось робити, охоче допомагаю дідусеві, пасу нашу вреднючу коняку, рубаю дрова, залюбки гострю сапи...»* [5, с. 474]. На запитання діда, чи не замерз Михайлик, хлопчик відповідає: *«Нам, чоловікам, треба до всього звикати»* [5, с. 545]. Це ще один приклад родинного виховання – залучення дітей до трудових традицій. Наголошуємо школярам, що в основі традиційного родинного виховання завжди була спільна праця батьків і дітей як форма повноцінного життя сім'ї, родинний обов'язок її членів. Батьки прищеплювали своїм дітям любов до праці, виховували свідоме ставлення до неї, нетерпимість до ледарства.

Яскравим прикладом родинного виховання була повага до батьків, дідуся й бабусі, що виражалася у звертанні на «Ви» до найближчих людей. У тексті знаходимо ці рядки й пропонуємо школярам висловити свою думку з приводу цього. *«Мати дома пораяються, а тато пішли на закладини хати»* [5, с. 487]; *«Батько... пишуть і знову передавали вам поклон»* [5, с. 517]; *«Мама сьогодні саме хліб печуть...»* [5, с. 523]. Також з душевною теплотою згадує письменник і батька, і дядька Миколу, які мали великий виховний вплив на Михайлика, на уроці звертаємося з учнями й до цих персонажів твору. Під час аналізу знаходимо фрагменти, де описується родинне життя героїв: виховні традиції, моральні цінності, їхні стосунки; учимо

коментувати зміст текстових фрагментів у родинознавчому аспекті, характеризувати образи в контексті цінностей родинних виховних традицій. Зосереджуємо увагу на характеристиці сім'ї головного героя як духовної святині національно-родинної культури, на ролі родини у формуванні особистості головного героя.

Висновки. Основою концептів «родина», «рідня», «рід» є значення спільності людей, пов'язаних кровним зв'язком. Усвідомлення ролі цих понять у розвитку майбутнього покоління приведе до зростання важливості родини, оскільки саме в ній формуються моделі майбутнього життя, що залежать від батьків та інших рідних людей. Українці споконвіків розглядали рід, рідню, родину як щось святе, а родинне виховання завжди було обов'язком батьків. Яскравим прикладом художніх творів, де відображено традиційну родинно-побутову культуру, національний дух, де створено високий рівень статусу родини з її незмінним авторитетом, глибокою любов'ю до нащадків, є твори М. Стельмаха, які виховують повагу й любов до свого роду, сім'ї, рідної землі.

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Макарець Ю. Концепти рід, родина, сім'я в мовній картині світу українців / Ю. Макарець, О. Сліпчук // Наук. записки Ніжин. держ. ун-ту ім. Миколи Гоголя. Серія : Філологічні науки. – 2013. – Кн. 1. – С. 5–8. – Електрон. версія зб. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzfn_2013_1_16. (дата звернення: 07.05.2017). – Назва з екрана.
3. Мельник Л. Родина як вияв української ментальності у творах Федора Заревича / Л. Мельник // Українське літературознавство. – 2013. – Вип. 77. – С. 72–78.
4. Словник синонімів української мови : у 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 960 с. – (Словники України).
5. Стельмах М. Твори : в 7 т. / Михайло Стельмах. – Київ : Дніпро, 1983. – Т. 4. – 712 с.
6. Стельмахович М. Українська родинна педагогіка : навч. посіб. / М. Стельмахович. – Київ : ІСДО, 1996. – 288 с.

Lyubov Bashmanivska

SEMANTIC AND CULTURAL CONTENT OF CONCEPTS «FAMILY», «KINFOLK», «KINDRED» IN THE CONTEXT OF FAMILY EDUCATION (IN M. STELMAKH'S NOVEL «GEESE-SWANS FLY»)

Abstract. The article clarified semantic and cultural ratio of concepts «family», «kinfolk», «kindred», the possibility of using literary works is proved, particular M. Stelmakh's novel «Geese-swans fly», for awareness by students the basic concepts of family education, forming the system of family values.

Key words: concept, Ukrainian mentality, kindred, kinfolk, family, family education.

Любов Башмановская

СЕМАНТИКО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ СМЫСЛ КОНЦЕПТОВ «СЕМЬЯ», «РОДНЯ», «РОД» В КОНТЕКСТЕ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ (ПО ПОВЕСТИ М. СТЕЛЬМАХА «ГУСИ-ЛЕБЕДИ ЛЕТЯТ»)

Аннотация. В статье раскрываются семантико-культурологические соотношения понятий «семья», «родня», «род», доказана возможность использования произведений литературы, в частности повести «Гуси-лебеди летят» М. Стельмаха, для осознания учащимися базовых концептов семейного воспитания, формирования системы семейных ценностей.

Ключевые слова: концепт, украинская ментальность, род, родня, семья, семейное воспитание.